Історія літератури не є історією хвороби

Тезу, винесену в заголовок, можна вважати іманентним постулатом, що наскрізь пронизує осяжний том літературознавчих досліджень відомого американського славіста Григорія Грабовича "До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка" ("Основи", 1997). Перше, що впадає в око, коли детальніше знайомишся з теоретичним мисленням дослідника — розкутість і невимушеність його наукового дискурсу, широкий інтердисциплінарний засяг, який є наслідком відкритості до багатьох сучасних теорій і жвавого, змістовного діалогу з їхніми положеннями на цілком конкретному емпіричному ґрунті української літератури, історії цієї літератури та її рецепцій. Починаючи від структурної антропології, з неперевершеною інтерпретацією засад якої ми зустрілися в його попередній "вибухоподібній" україномовній книжці "Шевченко як міфотворець", через структурну поетику і постструктуралізм, яким не шкодить добре відмірена щупта аналітичної психології, — до рецепційної теорії і постколоніальних ревізій, — ось основні орієнтири та інструментарій двадцятилітньої праці, вільної як від еклектизму, так і від штивної вірнопідданості одній "єдино правильній" теорії або методу. Інтеріоризовані дослідником "голоси" та "погляди" здобувають характерні, суто "грабовичівські" забарвлення й інтонацію, не втрачаючи при цьому на своїй ідентичності й винагороджуючи науковий дискурс важкодосяжною пластичністю та безпомилковими ознаками духовної "пригоди"; часом можна тільки позаздрити цьому вмінню Грабовича інтеґрувати багатоголосся текстів, теорій і дискурсів у відкриту, функціональну систему.

Книжку побудовано як своєрідну модель, чотири "зрізи" якої наочно демонструють розгортання теоретичних і методологічних засад та їхню верифікацію в емпіричній площині — від аналізу функцій жанру та стилю у становленні української літератури (у Грабовича цікавими й смислотворчими є вже самі заголовки) до полеміки в "Harvard Ukrainian Studies" із приводу українського модернізму. Блискучий виклад історії рецепційної теорії з унаочненням моментів полеміки, уточнень і

переосмислень цієї теорії — і не менш захопливе застосування однієї з версій (а саме яуссівської) цієї ж теорії для дослідження і зрозуміння ранньої рецепції нової української літератури в межах однієї розгорненої статті або, власне, невеликої "книги в книзі" виказують настанову дослідника не замикатися в межах тієї або іншої (загальнотеоретичної, історіографічної — або суто текстуальної) структури, трансцендуючи цю структуру, перед тим докладно описану і проаналізовану, як текст до контексту, всупереч "довільно замкненим" і не менш довільно нормативізованим способам аналізу.

Водночас Григорій Грабович неодноразово засвідчує велику недовіру до будь-яких абстрактних, схематичних і телеологічних родом концепцій, перестерігаючи від прямолінійного і в ґрунті речі наївного перенесення постулатів із теорії до історії літератури — або, ширше, до історії як такої. Чи не найпереконливіше цей опір перенесенню та змішуванню ідеального з емпіричним звучить у відповіді Грабовича на критику професора Івана Лисяка-Рудницького ("Ще про "неісторичні" нації і "неповні" літератури"). Крок за кроком деконструювавши теоретично-логічні обґрунтування вченого критика, Грабович сягає до їхніх джерел у метафізичній філософії історії Геґеля, де об'єкти і знаряддя дослідження є чистими сутностями та ідеями, доводячи неприпустимість змішування гіпостазованої ідеї нації з реальними індивідами або відносно замкненими колективами цих індивідів; нехтування фундаментальною відмінністю між спекулятивною абстракцією і конкретними термінами, "бажання екстраполювати від індивідів і обмежених підгруп до усієї нації в її цілості та готовність морально підтримувати розмежування на вищих і нижчих… свідчить… що таке мислення здатне не тільки привести, але й, дуже ймовірно, приводить (у практичній діяльності простаків або демагогів) до расизму та до національних і культурних стереотипів". (Повністю поділяючи цитоване твердження, все ж зауважимо, що в ньому імпліцитно криється можливість саме такого оцінкового поділу — бо "простаків" і "демагогів" це речення, ясна річ, відносить до категорії "нижчих" або "гірших".)

Руйнування стереотипів, трансцендування в контекст і аналіз функціонування системи в коді передбачають аксіоматизацію, виразне окреслення меж, з-поза яких "виходить" (або "на яких" пульсує і випромінює себе) текст; у випадку з літературознавчою систематикою ці межі визначаються каноном, періодом та горизонтом сподівань. Наголошуючи на вирішальній ролі концепційних парадигм і водночас їхній відносності, Грабович пропонує розглядати феномен перервності українського літературного процесу як питання співвідношення літератури й суспільства, — тоді перервність є наслідком радикальних змін у структурі суспільства, натомість принципове питання системності цього письменства належить до іманентно літературного виміру. Обтяжена замість власнелітературних суспільними функціями, українська літературна традиція потребує аналізу того, яким чином створювався її канон, зазвичай трактований "даним", — з усією статичністю, готовістю і безапеляційною нормативною силою вердиктів "даності" (с. 18–19). Проблема канону повертає нас до питання вибору між інклюзивною та ексклюзивною версіями існування української літератури, яке ускладнюється її багатомовністю в багатьох діахронічних "зрізах". Вирішального значення тут набуває розгляд літератури як семіотичної системи, що існує в комплексному культурно-історичному й суспільному коді або, знову ж таки, видноколі рецепції (включно з культурною підготованістю і горизонтом сподівань) (с. 21–22).

Постулат неповноти української літератури, сформульований Дмитром Чижевським і так або інакше підтримуваний іншими українськими науковцями в еміґрації, є одним із найдискутованіших у дослідженнях американського славіста. Він часто повертається до цього справді спірного та складного питання, розглядаючи під різними кутами зору, інколи — як-от у розлогій рецензії на англомовний переклад "Історії української літератури" Чижевського або в уже згаданій відповіді професорові Лисяку-Рудницькому — повністю заперечуючи саму правомірність розгляду проблеми в таких термінах ("повноти" й "неповноти" літератур, "історичності" й "неісторичності" націй), часом переформульовуючи її: неповнота як домінація суспільних функцій або

як дисфункціональність системи: "… Беручи справу аналогічно до мови (а література, ясна річ, є спеціалізованим різновидом мовної діяльності), ми бачимо, що йдеться не так про "повноту", як про функціональність, що поняття повноти є похідним від функцій і що тоді (на початку XIX століття. — К.М.) (як, на жаль, і тепер) українська мова, а відтак і література не мали повної гами суспільних, громадських і культурних функцій". Зосереджуючись на жанровому і стильовому становленні української літератури, Грабович наголошує на потребі постійного перегляду історіографічних концепцій — одній з основних умов функціонування історії літератури як наукової дисципліни. Діахронний процес розгортання жанрової і стильової диференціації нової української літератури від Котляревського до Лесі Українки включає в себе питання вибору розмовної мови за літературну, проблему народності й вищезгаданий постулат "неповноти". Позаяк головне мовостильове русло прокладалося потужним і, відповідно, недиференційованим народницьким напрямком (у якому, за справедливим спостереженням дослідника, навіть демократизм трансформувався в консерватизм), особливої уваги потребують винятки і відхилення від цього стрижневого спрямування (показово, що в "Історії української літератури" Чижевського таким варіантним "паратипам", виразним і значним по суті, як Яків Щоголів і Степан Руданський, практично не приділено уваги, до того ж створюється плутанина з їхньою таксономічною рубрикацією — вони і романтики, і реалісти, хоча обидва переростають ці періодизаційні — і неадекватні — категорії) (с.503–505). Саме тут Грабович постулює одну з принципових етнометодологічних засад: "Ніщо нас не зобов'язує приймати будь-яку модель з її гамою жанрів і стилів… як взірець теоретичної "повноти". Адже кожна література віддзеркалює динаміку і потреби свого суспільства, і висування якихось універсальних вимог межувало б із схематизмом".

Порушуючи питання кшталтування української літературної самосвідомості, дослідник зупиняється на одному з іманентно літературних показників системності історичних змін: кризи жанрів. Він виокремлює три ключові етапи в історії розвитку літературної самосвідомості, кожен з яких був виявом кризи, але не в кожному було

створене катарсичне — тобто адекватне і функціональне — розв'язання цієї кризи. Скажімо, культурна модель, створена першим українським відродженням кінця XVI століття й ідеально втілена у "Віршах..." Касіяна Саковича (див. статтю "До ідеології Ренесансу в українській літературі..."), не стала однозначно впливовою і притягальною, свідчення чого знаходимо в легкості переїздів тодішніх українських інтелектуалів до Москви або "ще більше, в тому факті, що "Синопсис" Ґізеля не містив будь-якої української політичної концепції. Це ж і є питання самоусвідомлення". Розгляд наступного відродження і ключова роль Шевченка в конверсії базисної структури (спільної в цьому періоді для українсько-російського та польського літературного контекстів), яка побутувала в топосі "смерті України" (с.41), знову нагадує нам про небуденні відкриття "Шевченка як міфотворця", резонуючи у той же час із відомою теорією Еріка Еріксона про ізоморфність особистісних і соціальних криз та спорідненість їхніх структур. Третій ключовий етап, який становить собою ціле XX сторіччя, зводиться в основному до осягнення диференціації, свободи літератури поміж інших суспільних функцій, — і до проблеми модерності. Здається, пише автор, що в усіх згаданих аспектах назріває розв'язання та заникання чинності "страшної помсти", зумовленої примусовим співіснуванням інституйованого етнографізму та популізму з індивідуальним та власнелітературним: "переборення владної ролі колективного духу, колективних цінностей, мабуть, є тим остаточним порогом між традиційністю й індивідуальністю, яку індивідуальність на дорозі до справжнього модернізму таки мусить переступити".

Чи не найрельєфніше проблема кшталтування української літературної самосвідомості вимальовується у структурно скомпонованій другій частині книги "Перспективи та взаємопов'язання". Тільки на перший, поверховий погляд ця проблема може видатися вузькою і спеціально літературознавчою; як зазначає дослідник, ідеться про суб'єктність та ідентичність "самої" України — з огляду на факт її колоніальної залежності протягом усього XIX століття, тобто несамостійності і напівпритомності не лише економічної чи політичної, але культурної. В повному обсязі це питання українськості може бути

поставлене щойно тепер, за умов парадоксальної незалежності, коли існування анонімної, корумпованої і по-гоголівському "двоєдушної" держави стало доконаним фактом, випередивши процес формування нації (і, відповідно, її самоідентифікації) на рівні конкретних історичних індивідів та їхніх в ідеалі різноманітних "громад". Українська історична спадщина потребує фундаментального переосмислення, так само, як і готові, "кодом дані правди" та прийняті на віру і мало ким (ким?) ґрунтовно прорефлексовані, чітко зартикульовані на концептуальному рівні параметри визначення цієї "українськості", "ідентичності" та їхньої функціональності. Істотним чинником у формуванні такої самосвідомості є рецепція з боку важкоокреслюваних наразі феноменів, що формально стали "сусідами", історія контактів з ними або ж історія того, що один французький дотепник назвав délire à deux. Оскільки ж література є своєрідною "мовою", за посередництвом якої конкретна культура виражає і пізнає себе та свою версію реальності, питання польсько-українських, українсько-російських або українсько-єврейських літературних узаємин набувають першорядного значення, а адекватне розуміння історії і структур цих взаємин можливе лише за умови розгляду всієї їхньої історії (с. 138). Цілком зрозумілі велетенський обсяг і складність завдань отакого всеосяжного аналізу, — з урахуванням необхідності докорінної ревізії найосновніших робочих термінів, починаючи від уточнення таких поточних, "самих собою зрозумілих" понять як "російський", "український" тощо (с. 196). Евристична відвага вченого викликає пошану, так само як і свобода від різномастих табу та ідеологій, його талант ставити отакі непересічні, незвичні, не всім приємні питання, знаходячи, до того ж, переконливі ключі до їхнього розв'язання або, принаймні, готуючи для цього ґрунт.

Одним із таких ключів є розгляд історії польсько-українських літературних узаємин як контактів польської літератури з українською культурою. Грабович заперечує проти історіографічного формулювання ідеї національної літератури на лінгвістичній основі, аргументуючи свій опір питанням двомовності (і ширше, багатомовності) української літератури на різних етапах її історії (у випадку з Річчю Посполитою, де польська мова була lingua franca, це період від останніх десятиліть XVI-

го до XVIII сторіччя). Розуміння культурної окремішності й літературної самобутності двох народів з'являється щойно з романтиками, але й тоді воно все ще партикулярне, а рецепція України, її фольклору і культури (не літератури!) ґрунтується переважно на міфі "срібної України", прямої спадкоємиці Київської Русі, не "зіпсованої" іноземними впливами. Завершенням романтичного сприйняття України в польській літературі стає символічна драма Юліуша Словацького "Срібний сон Саломеї", а на зміну йому приходить візія України демонічної, своєрідної польської "тіні" — загрозливої, підступної — і все ж "своєї". Тільки літературна й культуртрегерська діяльність Куліша та Франка, ширші й реґулярніші особисті контакти українських та польських письменників започатковують якісно відмінний період сприйняття українського письменства, визначальною рисою якого стає систематичне звернення поляків до творів сучасної їм української літератури, а не лише до фольклору абощо. Дещо спрощуючи, можна сказати: що більше українське письменство усвідомлювало себе, проходячи нелегкий процес індивідуації, то більше наявним ставало воно для рецепції. Завершуючи свою історичну реконструкцію, Грабович фіксує спад літературних контактів у міжвоєнному двадцятилітті, детальніше зупиняючись на постатях Ярослава Івашкевича, Юзефа Лободовського, Єжи Гарасимовича, які вже вміли бачити українську дійсність і її літературу з ідеологічної та історичної перспективи. Прикро, однак, що саме в цьому місці дослідник не згадує про відомого есеїста Єжи Стемповського та коло інтелектуалів, причетних до польського еміґрантського часопису "Культура", які свідомо ставали понад етнічними поділами й бачили історичну неперервність та сенс як власної, так і української літератури. Аналізуючи історичну динаміку польсько-українського взаємозв'язку, Грабович характеризує її як процес зростання, диференціації і досягнення своєрідного паритету свідомостей у діахронному вимірі; у синхронному ж аспекті дослідник постулює модель обміну: "Та модель, що її польська література забезпечувала українській, стосувалася не так ідей (хоч і їх також), як форм, норм і конвенцій. …Модель, що її українська культура постачала польській, була подвійною. По-перше, це — "готовий зміст", "сирий

матеріал"., які вживалися й перелицьовувалися відповідно до узвичаєних норм і конвенцій. По-друге, — модель дії".

Десяток праць Грабовича, вміщених у рецензованому томі, вже друкувався в україномовних виданнях — воскрешеній, наче той Лазар, "Арці", переміщеній, наче ті "особи", "Сучасності", перелицьованому, наче та "Енеїда", "Радянському літературознавстві" ("Слово і час") тощо, і викладені там положення так чи інакше вже проникли до вітчизняного інтелектуального обігу та свідомості науковців. (Інша річ, що існують поважні, суто ендемічні проблеми як із самим обігом, так і зі "свідомістю", недоколиханою або недопробудженою, яка в своїх напівсонних листах уже не раз добалакувалася і до рожевих слонів, і до буддиста Франка, і до наших пращурів уктріанів, згадка про яких збереглася в лексемі неук. Безкарна у своїх балачках, вищезгадана свідомість усе ще мало придатна до посутнього діалогу.) А от "Теорія та історія: "горизонт сподівань" і рання рецепція нової української літератури" друкується в Україні вперше і заслуговує не стільки на пильне й неодноразове перечитування та вивчення, потребуючи окремої — і не однієї, — рецензії, статті, врешті-решт, живої дискусії, на яку, маймо надію, українські науковці хоч коли-небудь спроможуться (з огляду на швидкоплинність горизонтів часу та виникання раз-по-раз потреби перегляду й ревізії наукових концепцій...). Причин для особливої уваги до "Теорії та історії..." багато і на головнішу з них вказує сам дослідник: "Для українського літературознавства, котре (як і ціле суспільство) переживає фундаментальний і здебільшого травматичний перехід від однієї системи цінностей та орієнтирів до другої, і змушене, volens nolens, конфронтувати між відмиранням старого канону і поставанням нового, брак цієї теорії особливо прикрий. Бо концепції, що їх пропонує ця теорія, зокрема її чільний речник — Ганс Роберт Яусс, мають особливу актуальність, — передусім тому, що так ретельно заперечують різні традиційні схеми й парадигми. Проте, як і кожна теорія, вони не тільки спричиняють закономірну внутрішньотеоретичну дискусію, ба навіть гостре заперечення, але й потребують... перевірки їхнім природним антиподом — емпірикою".

Насамкінець хотілося б відзначити сумлінну працю перекладача; як і належить інтерпретаторові, принаймні, згідно з ідеальним уявленням про нього, Василь Івашко виступив своєрідним співавтором або радше гідним партнером у мовній грі, запропонованій Григорієм Грабовичем. Щоправда, подеколи можна було передати іншомовні слова на зразок "фасцинація" чи "стохастичний" українськими відповідниками; так само як і "Юзефа Флавіуса" залишити добрим старим Йосифом Флавієм; на конто перекладача або редактора, швидше всього, слід записати й прикру помилку, яка закралася до чудової статті, присвяченої Сергію Єфремову. Читаючи про його літературно-історичні концепції, ми спотикаємося ось на такому твердженні: "…маємо тут справу з підходом вельми узагальнюючим, номотетичним і тим притаманним історії культури, а не з підходом індивідуалізуючим (ідеографічним) (курсив мій. — К.М.) і властивим історії літератури, яка виходить із філологічних позицій (с.424–425). Певна річ, вельмишановний дослідник прекрасно знає, що розрізнення, запропоноване Ріккертом, відносить номотетичний метод до природничих наук, тоді як ідіографічний (а не ідеографічний) підхід стосувався якраз історії культури (і, безумовно, історії літератури). Але в цілому переклад майже бездоганний, — що також є не останнім чинником у відкриванні й написанні нової сторінки українського літературознавства.